

KUML 19
75

KUML ¹⁹/₇₅

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

Jysk Arkæologisk Selskab satte dette Kuml for
J. TROELS-SMITH
På 60-årsdagen den 7. juni 1976

I kommission hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København 1976

OMSLAG: Mønster fra Tudeå-harpun.

Redaktion: Poul Kjærum

Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau

Tryk og indbinding: Andelsbogtrykkeriet i Odense

Reproduktion: Belgrafik

Skrift: Baskerville 10/12 og 9/10 pkt.

Papir: Semicote 120 g

Autoklichéer: Fremstillet i 48 linier

Copyright 1976 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-01-33341-0

INDHOLD/CONTENTS

<i>P. V. Glob: Jørgen Troels-Smith, 60 år</i>	7
<i>Søren H. Andersen: Nye harpunfund</i>	11
New harpoon finds	24
<i>Christian Fischer: Tidlig-neolitiske anlæg ved Rustrup</i>	29
Early Neolithic structures at Rustrup	66
<i>Torsten Madsen: Stendyngegrave ved Fjelsø</i>	73
Stone packing graves at Fjelsø	81
<i>Stine Wiell: En høj i Hjerpsted</i>	83
A barrow at Hjerpsted	95
<i>Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup: Nye udgravninger i Illerup ådal</i>	99
New excavations in Illerup Ådal	113
<i>Jørgen Ilkjær: Et bundt våben fra Vimose</i>	117
A bundle of weapons from Vimose	157
<i>Tage E. Christiansen: Bygningen på søndre Jellinghøj</i>	163
The house on the south barrow at Jelling	171
Forfatter- og emneregister, KUML 1961–75	173

STENDYNGEGRAVE VED FJELSØ

af Torsten Madsen

Siden S. Vestergård Nielsen i 1952 i Kuml under benævnelsen stendyngegrave publicerede fire dengang enestående gravanlæg fra mellemneolitisk tragtægerkultur, udgravet ved Østerbølle i Vesthimmerland, har denne specielle gravform haft en ganske forbløffende fundhistorie. Antallet af kendte stendyngegrave i de knap 25 år, der er forløbet siden da, er steget til i nærheden af 500, næsten alle fra den senere del af den mellemneolitiske tragtægerkultur. Langt hovedparten af gravene finder vi i et bælte strækkende sig fra Ringkøbing over Holstebro- og Skiveegnen til Vesthimmerland (1). Denne snævre fundudbredelse kan vel skyldes, at gravformen har været en ret lokal foreteelse, uden at man derfor må overse, at området er et af de senest opdyrkede i landet, og bevaringsforholdene for de ubeskyttede anlæg derfor har været bedre her end i f. eks. Østjylland, samt at hele forskningsaktiviteten har koncentreret sig om de områder, hvor gravene i første omgang var konstateret i større mængde (2).

De stendyngegravsanlæg, der her skal fremlægges, stammer fra et af hovedkoncentrationsområderne, nemlig Vesthimmerland. Beliggende 800 m vest for Fjelsø er der mindre end 9 km til den lokalitet ved Østerbølle, hvor de første stendyngegrave fremkom. De undersøgte grave ligger på et stort fladt stræk med en ganske svag hældning mod SSV. Denne flade fortsætter indtil halvanden km mod S og V, inden en ådal og nogle lave højder bryder den. Umiddelbart 300 m N for anlæggene går fladen over i en 15–20 m høj markeret VNV-ØSØ gående rygning, på hvilken der findes flere bronzealderhøje.

Inden en nærmere beskrivelse af anlæggene gives, vil en kort gennemgang af gravtypens karakteristika nok være på sin plads. En af årsagerne til, at mængden af stendyngegrave har kunnet forøges så voldsomt i løbet af få år, er at gravene danner regulære gravpladser. I længere og kortere rækker efter hinanden, ofte med parallelforskydninger og ophold mellem rækkerne, ligger de i et smalt bånd hen over terrænet. Det hidtil længste bånd er konstateret ved Vroue – 1,7 km ialt (3).

De enkelte rækker udviser ofte en systematisk opbygning bestående af en vekslen mellem to grave ved siden af hinanden, og et såkaldt dødehus. Afvigelser fra dette normalskema er dog ret hyppige (4).

Gravene består gennemgående af 1,5–2,0 m lange, 0,5–1,0 m brede og 0,4–0,6 m dybe nedgravninger. I nedgravningerne finder man en kompakt stenpakning, som dog sjældent når til bunden. Dette i forbindelse

med, at større flade sten som regel udviser en skråhældning mod bunden af nedgravningen, er blevet taget som vidnesbyrd for sammensynkninger i forbindelse med en kistelignende anordning i graven (5). Regulære spor efter træ er dog aldrig rapporteret. Gravene er normalt dækket af et stentæppe, der ofte breder sig over alle grave i samme gravsæt, og som også ofte står i forbindelse med den stenlægning, der dækker dødehusene.

Dødehusene består af to parallelle smalle grøfter, der til tider udgår tilsyneladende direkte fra overfladen, i andre tilfælde fra bunden af en rektangulær nedgravning. Grøfternes længde er gennemgående 1,5–2,0 m og tværmålet af anlægget mellem de to grøfters ydersider er stort set det samme. Bredden på grøfterne er ca. 0,2–0,4 m og dybden 0,3–0,5 m. Det dækkende stenlag ligger normalt fladt hen over dødehuset, og sten i renderne er kun sjældne.

C. J. Becker mener at have konstateret stolpehuller i bunden af renderne. Han tolker renderne og de deri værende stolpehuller som fundamenter til en trækonstruktion i form af et dødehus eller et træstillads, der har haft en midlertidig funktion i dødekulten (6). Erik Jørgensen, der på sine gravninger i Vroue på trods af omhyggelige undersøgelsesmetoder aldrig har konstateret stolpehuller i bunden af renderne, stiller sig tvivlende over for hypotesen om en trækonstruktion. Han akcepterer dog „dødehusenes“ ceremonielle funktion (7).

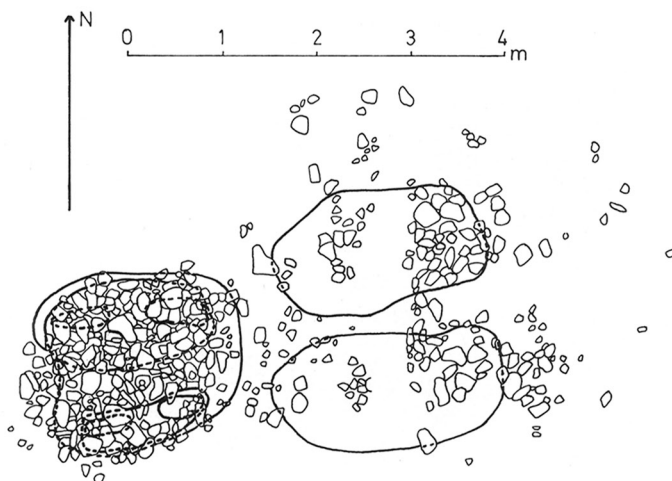
Oldsager forekommer næsten udelukkende i forbindelse med dødehusene. Kun i få tilfælde og da sædvanligvis, hvor der er tale om enkeltliggende grave uden dødehuse, findes genstandene i gravene. De fundne genstande er overvejende redskaber af flint – tyknakkede økser, mejslers, hulslebne spidsnakkede økser og tyndbladede økser – i fejlfri udformning, næsten altid beliggende under det dækkende stenlag. Over og mellem stenene kan man til tider støde på keramik.

Ved efterårspløjningen 1968 stødte man på en del kraftige stensamlinger på en mark tilhørende gårdejer Kristian Kristiansen, Fjelsø. Viborg Stiftsmuseum blev tilkaldt og udgravede ved den lejlighed et VSV-ØNØ orienteret sæt bestående af to grave og et dødehus (fig. 1), samt afdækkede en stenlægning 150 m længere mod VSV, beliggende præcis i det første anlægs orienteringslinje. Da man forventede en længere stendyngegravsrække, blev sagen overladt til Forhistorisk Museum, Moesgård, der foretog kortvarige gravninger på marken i 1969 og 70. Trods ihærdig eftersøgning blev resultatet kun fire grave og et dødehus, alle orienteret (VSV-ØNØ (fig. 2).

De af Viborg Stiftsmuseum udgravede anlæg (8) tegnede sig som følger (fig. 1): De to parallelle grave, der lå med en indbyrdes afstand af ca. 0,3 m, havde en længde på henholdsvis 2,2 og 2,4 m og en bredde på

Fig. 1: Plan af stendyngegravsanlæg udgravet af Viborg Stiftsmuseum.

Plan of stone packing graves excavated by Viborg Stiftsmuseum.

1,0–1,2 m. Dybden på gravene var 0,4–0,5 m. Den sydlige grav betegnes som stendækket, men ikke stenfyldt, medens den nordlige var stendækket og stenfyldt i den østlige ende. Stendækningen var stærkt forpløjet.

Umiddelbart vest for de to grave i en afstand af 0,4 m fulgte dødehuset. Det tegnede sig som et $2,2 \times 2,0$ m stort rektangulært fyldskifte dækket af en kraftig stenpakning i indtil 3 lag. Den rektangulære nedgravning delte sig i ca. 0,2 m dybde i to VSV-ØNØ orienterede grøfter, hvoraf den sydlige var 1,4 m lang, 0,4 m bred og på midten 0,1 m dyb. Mod hver ende var der yderligere en 0,1 m dyb forsænkning. Den nordlige grøft var 1,8 m lang, 0,9 m bred og på midten 0,1 m dyb. I hver ende var der en godt 0,2 m dyb nedgravning. De fire fordybninger i grøfterne blev specielt for de to nordliges vedkomende betegnet som havende karakter af stolpehuller. På forhøjningen mellem de to grøfter fandtes under det dækkende stenlag en tyndbladet økse.

De af Forhistorisk Museum udgravede anlæg (9) tegnede sig som følger (fig. 2):

Grav I (fig. 2,I). En $1,9 \times 1,3$ m stor og 0,4 m dyb grav med en mindre $0,5 \times 0,4$ m stor og 0,15 m dyb grube i direkte tilknytning øst derfor. Gravens kanter var stejle og bunden flad og jævn. I det hårde undergrundsmateriale kunne ses mærker efter et arbejdsredskab – tilsyneladende en hakke eller gravestok. Graven var foroven udfyldt med en stenpakning, som nedefter snævrede sig ind til kun at ligge ved den sydlige langside. Langs nordsiden var der foroven røde og gule sandlag, medens der langs bunden var en mørk fedtet stribe af formuldet materiale. Denne stribe

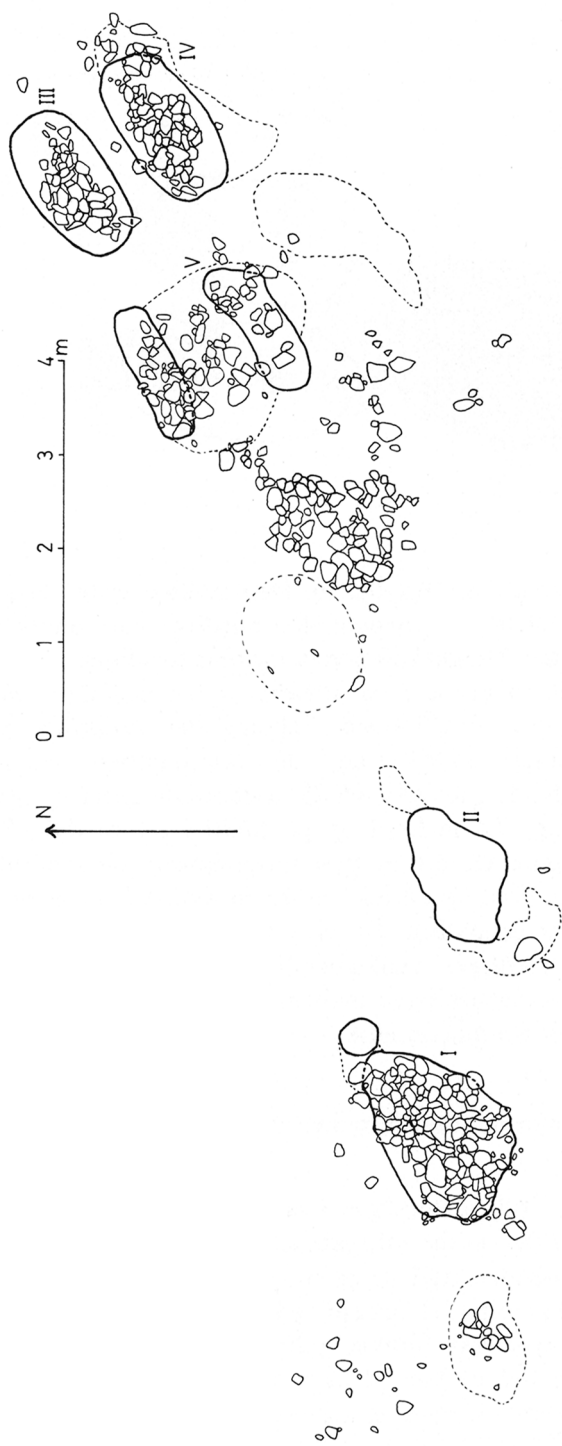

Fig. 2: Plan af stendyngegravsanlæg udgravet af Forhistorisk Museum.
Plan of stone packing graves excavated by Forhistorisk Museum.

fandtes ikke ved sydsiden, hvor nedsivende vand i stenspækningen sandsynligvis havde vasket den bort. Udfra iagttagelser over stenenes skråstilling i pækningen, den mørke fedtede stribe og de ovenoverliggende sandsynligvis indskyllede undergrundslag, er det rimeligt at antage, at graven har indeholdt en kiste.

Grav II (fig. 2, II). Om en $2,0 \times 1,0$ m stor moderne nedgravning oplyste gårdejeren, at han her havde taget en meget tæt stenspækning op. Mellem stenene havde han fundet æggen af en fuldt sleben, muligvis tyndnakket arbejdsøkse af en grønlig stenart.

Grav III og IV (fig. 2, III og IV). To parallelt anlagte grave med en indbyrdes afstand på kun 0,3 m. Grav III målte $1,6 \times 0,8$ m og havde en dybde på 0,34 m. Grav IV målte $1,7 \times 0,9$ m og havde en dybde på 0,40 m.

Gravene synes oprindeligt at have været dækket af et stentæppe, som dog stort set var bortpløjet inden udgravningen.

I grav III lå en kraftig stenspækning i den venstre ende og midten med stenfrie render langs kanterne. I bunden af graven lå et gråt lag, der sandsynligvis var udvasket organisk materiale. Over dette lag langs gravens sider lå indadskrånende lag af undergrundsagtigt materiale, sandsynligvis indskredet og nedsivet (fig. 3). Fundforholdene kunne tyde på tilstedeværelsen af en kiste.

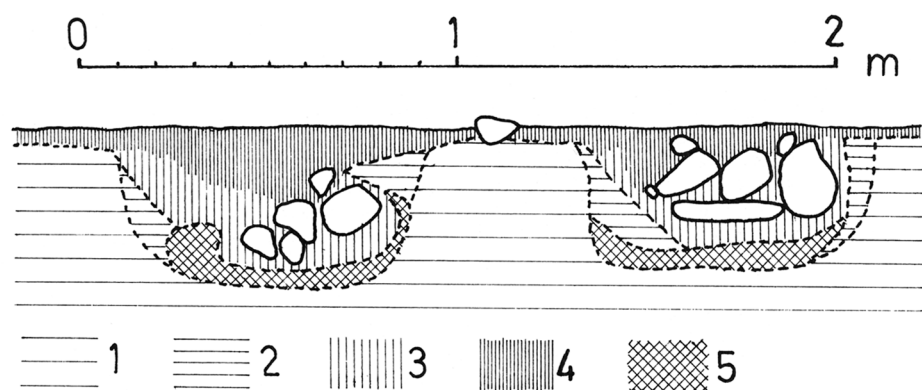

Fig. 3: Snit gennem gravene III (th.) og IV (tv.).

1: undergrund. 2: indskredet undergrundssand. 3: gråt sand. 4: Sortbrunt humusfyldt sand. 5: Koksgråt til gråt, sine steder fedtet sandlag (kistespor).

Section through graves III (right) and IV (left).

1: subsoil 2: subsoil sand slip 3: grey sand 4: blackish brown humic sand 5: dark grey to grey, locally sticky sand (coffin traces).

I grav IV lå en stenpakning i den vestre ende og midten, der var så koncentreret, at det ved udgravningen var muligt at få den til at stå som et negativt aftryk af en kistes hulrum med stenfrie render, hvor træet ville have været (fig. 4). I snittet gennem graven sås op langs den nordlige side et foroven let indadgående koksgråt fedtet lag, som ved bunden gik over i et lyst gråt udvasket lag, der fortsatte hele vejen langs bunden og et stykke op ved den sydlige side (fig. 3). Der må her være tale om regulære spor efter en kiste af en eller anden slags. Ind over kistesporet sås indskredne lag af undergrundsmateriale.

Dødehuset (fig. 2, V). Ved afdækningen tegnede dødehuset sig som et $1,9 \times 1,9$ m stort mørkt fyldskifte, som ved en afgravning på mindre end 0,1 m skilte sig ud i to ØNØ-VSV orienterede grøfter. Den nordlige grøft målte $1,5 \times 0,4$ m og 0,35 i dybden. Den sydlige grøft målte $1,5 \times 0,4$ –

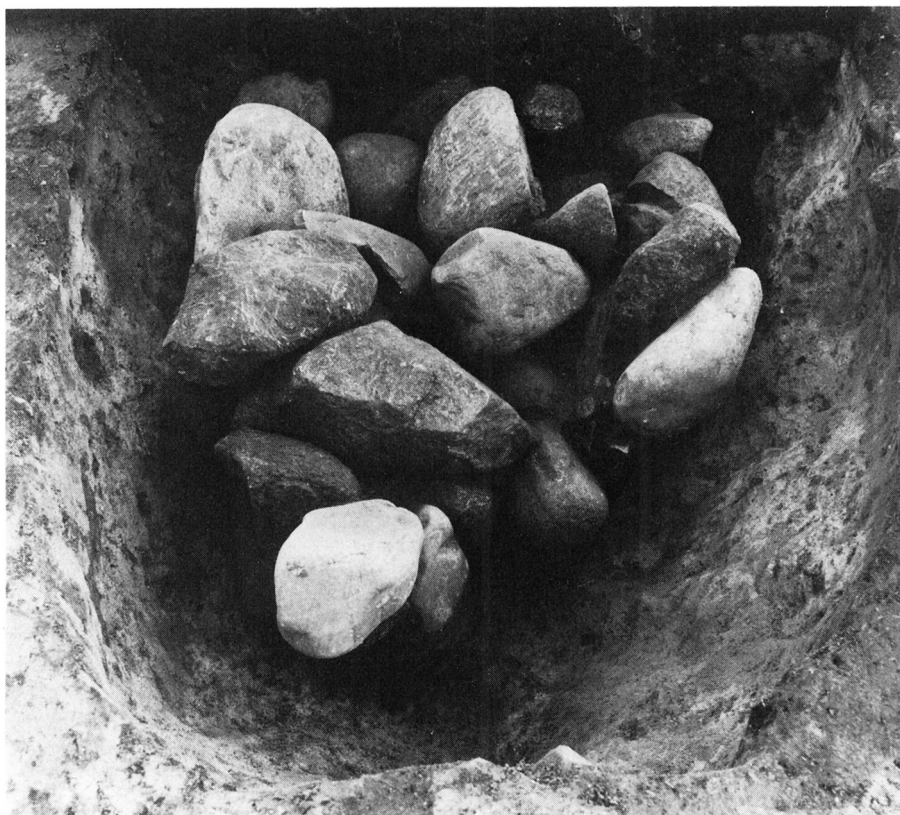

Fig. 4: Stenpakning i vestenden af grav IV.
Stone packing at the west end of grave IV.

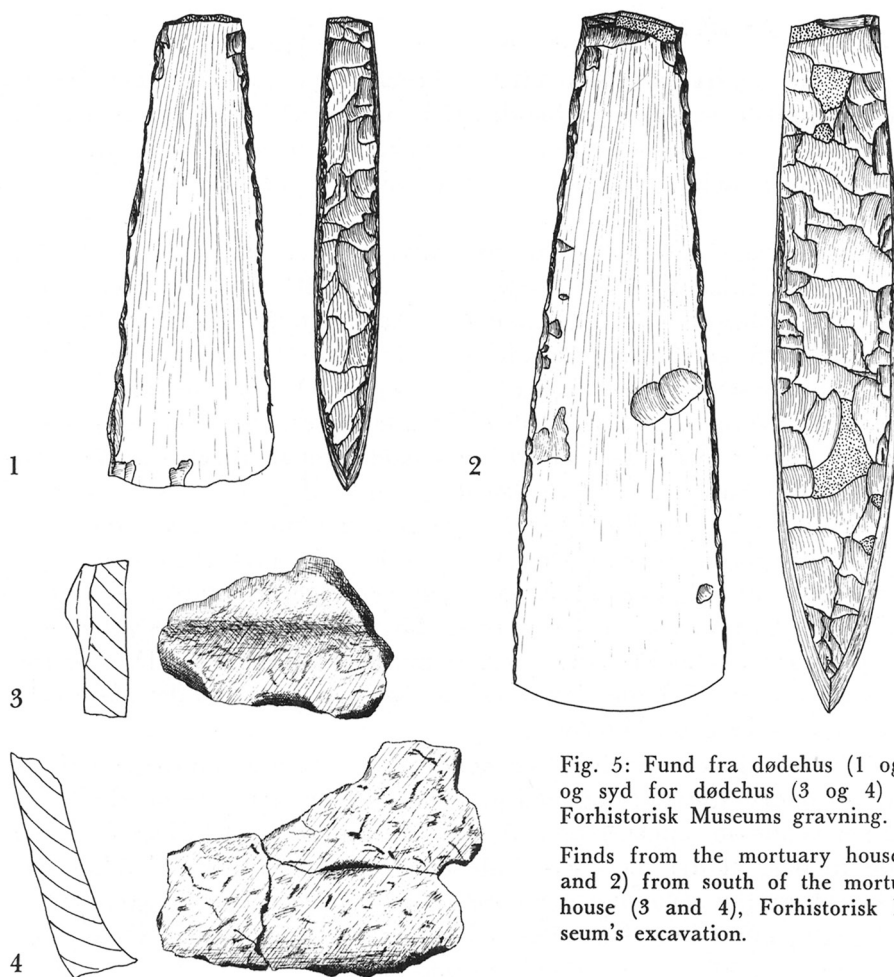

Fig. 5: Fund fra dødehus (1 og 2) og syd for dødehus (3 og 4) ved Forhistorisk Museums gravning. 1:2.

Finds from the mortuary house (1 and 2) from south of the mortuary house (3 and 4), Forhistorisk Museum's excavation.

0,5 m og 0,40 i dybden. Hele anlægget havde tilsyneladende været dækket af et stentæppe, som gik et stykke længere mod VSV end det firkantede fyldskifte. Ialt synes stentæppet at have målt $3,8 \times 2,4$ m. Stenene sænkede sig i dødehuset et stykke ned i grøfterne langs disses indersider. I bunden af grøfterne fandtes et mørkere lag, og derover lå rødbrune og gulbrune sandlag, som så ud, som om de var skyllet ind fra ydersiderne. I dødehuset fandtes på afsatsen mellem grøfterne under det dækkende stentag en tyknakket økse af Store Valby type, og en slank tyndbladet økse (fig. 5,1 og 2).

Umiddelbart syd for grav IV og syd for dødehuset fandtes i nogle tynde af ploven urørte mørke lag ca. 410 g keramik, muligvis alle fra samme kar. Der er tale om ret tykke skår med en brun ru overflade. Et skår viser en antydning af overgangen til bunden (fig. 5,3) og et andet har en vandret pålagt liste (fig. 5,4). Der synes med sikkerhed at være tale om per. V keramik, hvor netop vandrette lister og vulster er karakteristisk (10).

Udgravningerne ved Fjelsø har med hensyn til gravene givet os vigtige oplysninger. Således er det første gang, at konstruktive detaljer i form af mørke striber af formuldet materiale kan iagttages i snittene gennem gravene. Dette gælder alle tre uforstyrrede grave ved Forhistorisk Museums gravning, men specielt snittet gennem grav IV var oplysende (fig. 3). Den måde hvorpå striben her i den ene side følger kanten af nedgravningen op, for derefter skarpt at bøje ind mod stenpakningen i midten, kan næsten kun tolkes som tegn på tilstedeværelsen af en kiste af en eller anden art, der på et givet tidspunkt er rådnet og brudt sammen under vægten af stendyngen ovenpå. Antagelsen om tilstedeværelsen af kister i gravene støttes af stenenes placering i nedgravningerne. Således er det her som ved Vroue konstateret, at stenene står på kant med en skrå hældning ind mod gravens midte. Yderligere dannede stenene i grav IV ved fjernelsen af jorden omkring dem, hvad der må betragtes som det klare negative aftryk af en kistes hulrum.

Man kan måske betvivle, at et menneske har kunnet anbringes i et hulrum af denne størrelse, og muligvis har det slet ikke været aktuelt. Vi må her vende vor opmærksomhed mod dødehusene og det af Becker fremsatte forslag, at der har været tale om trækonstruktioner, der har tjent som midlertidigt opholdssted for den døde i kortere eller længere tid, og formentlig indtil liget helt eller delvis var gået i opløsning. Først derefter er skeletterne blevet anbragt i gravene. (11).

Udgravningerne ved Fjelsø bragte ikke noget nyt med hensyn til dødehusenes konstruktion. De af Becker rapporterede stolpehuller i bunden af grøfterne (6) må siges at være konstateret ved det af Viborg Stiftmuseum udgravede anlæg, men var med sikkerhed *ikke* tilstede i det dødehus, som Forhistorisk Museum gravede. Uanset hvorledes det imidlertid forholder sig med disse stolpehuller, udgør selve renderne for mig at se det væsentlige konstruktive træk i dødehusene, idet de i sig selv må ses som fundamentgrøfter for en trækonstruktion. Den almindelige anvendelse af fundamentgrøfter i forbindelse med trækonstruktioner i tragtbægerkulturen er jo efterhånden dokumenteret (12).

SUMMARY

Stone packing graves at Fjelsø

The stone packing graves described in this article were found close to the small village of Fjelsø in Vesthimmerland mid-way between Løgstør and Viborg in the north-central part of Jutland.

In 1968 Viborg Stiftsmuseum excavated two graves and a mortuary house (fig. 1). The two parallel WSW-ENE oriented graves measured 2.2×1.0 m and 2.4×1.2 m respectively and were 0.4–0.5 m deep. The southern grave was described as stone-covered but not full of stones, whilst the northern was covered by stones and filled at the eastern end.

Immediately west of the graves was the mortuary house. This was seen as a 2.2×2.0 m rectangular area covered by a heavy stone packing in up to three layers. At a depth of about 0.2 m two WSW-ENE oriented 0.1 m deep ditches were apparent, with depressions at the ends 0.1–0.2 m deep. On the elevation between the two ditches a thin-bladed axe was found under the covering stones.

As a longer row of stone packing graves was expected, responsibility was transferred to Forhistorisk Museum, Moesgård, which undertook brief excavations in 1969 and 1970. In spite of careful search only four further graves and a mortuary house 150 m further WSW were found.

The structures excavated by Forhistorisk Museum were as follows (fig. 2):

Grave I (fig. 2, I) was a 0.4 m deep grave measuring 1.9×1.3 m, in direct connection with a smaller 0.15 m deep pit measuring 0.4×0.4 m just east of it. The grave was filled above with a stone packing, but below the packing was found along the southern side only. Along the north side there were red and yellow sand layers above, and a dark sticky stripe of decayed material along the bottom.

Grave II (fig. 2, II). The farmer informed us that he had removed a very dense stone packing from a modern excavation measuring 2×1 m. Between the stones he had found the edge of a fully polished work-axe of greyish green stone.

Graves III and IV (fig. 2, III and IV). Two graves arranged in parallel measuring respectively 1.6×0.8 m and 1.7×0.9 m with a depth of 0.3–0.4 m seem originally to have been covered with a common blanket of stones. There was a heavy stone packing at the west end and in the middle of each grave with stone-free channels along the edges (fig. 4). Along the bottom and partly up the sides was a grey layer which must be the remains of a cist (fig. 3).

The mortuary house was manifest as an area measuring 1.9×1.9 m, which at a depth of 0.1 m differentiated into two ENE-WSW oriented ditches measuring 1.5×0.4 and 1.5×0.5 m respectively, with a depth of about 0.4 m. The whole structure must have had a blanket of stones. On the bench between the ditches a thin-bladed axe of Store Valby type and a slender thin-bladed axe (fig. 5, 1 and 2) were found under the stones.

South of the mortuary house and grave IV 410 g sherds of TRB V pottery (fig. 5, 3 and 4) were found in some thin dark soil.

The most important result of the excavation is the observation of dark stripes along the bottom and sides of the grave, stripes which in connection with observations on the position of the packing in the graves give us for the first time direct evidence of the presence of coffins in the stone packing graves.

Torsten Madsen

Aarhus Universitet, Moesgård

Tegninger: Torsten Madsen

Oversættelse: Peter Crabb.

NOTER

- Becker, C. J.: Stendyngegrave fra mellemneolitisk tid. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1959, p. 10.
- Becker, C. J.: Gådefulde jyske stenaldergrave. Nat. Mus. arb. 1967, p. 21.
- 2) Fra Østjylland kendes eksempler på stendyngegrave, således fra Kastbjerg ved Hadsund (Becker, C. J. 1967, p. 22) og ved Daugård øst for Vejle (Radiocarbon vol. 12, 1970, p. 178). På øerne er stendyngegrave ikke kendt. Manglen på stendyngegrave i Østdanmark er næppe kun et fundteknisk problem. Der er utvivlsomt her en nøje sammenhæng med, at vi netop i Østdanmark finder begravelser fra tragtbægerkulturens sene perioder i megalitgravene, medens tilsvarende fund ikke er gjort i de hidtil kendte megalitgrave i Vestjylland. I Østjylland er indtil videre kun få tilfælde med sen tragtbægerkeramik i megalitgravene kendt (Kjærum, P.: The chronology of the passage graves in Jutland. *Palaeohistoria* XII 1966, p. 331).
- 3) Jørgensen, E.: Magtpolitik i yngre stenalder. Skalk 1973 nr. 4.
- 4) Becker, C. J.: 1967, p. 25.
- 5) Jørgensen, E.: 1973, p. 7.
- 6) Becker, C. J.: 1967, p. 24.
- 7) Jørgensen, E.: 1973, p. 4.
- 8) Viborg Stiftmuseum 319 C.
- 9) F.H.M. 1618.
- 10) Se f. eks. fig. 2-6 i Becker, C. J.: Die mittel-neolithischen Kulturen in Südkandinavien. *Acta Arch.* XXV 1954.
- 11) Becker, C. J.: Kompliceret jordfæstelse. Skalk nr. 3 1963, p. 7.
- 12) Således den ene langvæg i Troldebjerg huset (Winther, J.: Troldebjerg 1935), Indhegningerne ved Sarup (Andersen, N. H.: En befæstet Stenalderboplads i Sarup. Fynske Minder 1974), Kulthusene ved Herup (Becker, C. J.: Grav eller tempel? Nat. mus. arb. 1969), Ferslev (Marseen, O.: Ferslevhuset, Kuml 1960) og Tustrup (Kjærum, P.: Tempelhus fra stenalder. Kuml 1955).